

वनमा आधारित उद्यम विकासका नीतिगत चुनौती र सुधारका सम्भावनाहरू : कोशी पहाडी जिल्लाहरूको अनुभव

डा. दिनेश पौडेल^१, जैलबकुमार राई^२, डा. नेत्रप्रसाद तिम्सिना^३

१. परिचय

कोशी पहाडी क्षेत्र नेपालको आधुनिक विकासको एक केन्द्र नै हो। विगत चार दशकदेखि कृषिको आधुनिकीकरण र वनजन्य स्रोत उपयोगको लागि उपलब्ध हुँदै आएको बेलायती सहायताले यस क्षेत्रलाई आधुनिक विकासको केन्द्र बनाउनका लागि अग्रणी भूमिका निर्वाह गरेको छ। यसैगरी हाल सञ्चालित बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रम जुन विगतको वन स्रोत व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित कार्यक्रमको निरन्तरता हो, यसले पनि यस क्षेत्रको प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनका माध्यमबाट विकासमा फड्को मारन मद्दत गरेको छ। बहुसरोकारवाला वन कार्यक्रमको मुख्य जलवायु परिवर्तनको जोखिमलाई कम गर्दै स्थानीयस्तरमा आर्थिक विकास, जीविकोपार्जनमा सुधार र वन स्रोतको दिगो व्यवस्थापनमा सघाउ पुऱ्याउनु रहेको छ। जसका लागि यसकार्यक्रमले वन सुशासन, गरिबमुखी जीविकोपार्जन, उद्यम विकास र जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण एवम् अनुकूलन गरी चारवटा विषयगत क्षेत्रहरूमा काम गर्दै आएको छ। जसमध्ये स्थानीय क्षेत्रको आर्थिक विकासका लागि समुदायिक उद्यमशीलताको प्रवर्द्धन प्राथमिक विषय रहेको देखिन्छ।

वन सम्पदाको व्यवसायिक उपयोगको लामो इतिहास भएपनि कोशी पहाडी क्षेत्रमा सामुदायिक उद्यमशीलताको प्रवर्द्धन र उद्यममा समुदायको सामूहिक संलग्नता वन स्रोतसँग सम्बन्धित कार्यक्रमका लागि नयाँ अवधारणा हो। यस क्षेत्रमा सञ्चालित परियोजनाका दस्तावेजहरूले वन क्षेत्रमा स्थानीय आर्थिक क्रियाकलापहरू प्रवर्द्धन गर्नमा स्थानीय समुदायहरू र उद्यमीहरूको व्यापारिक साभेदारी हुनुपर्नेमा जोड दिएको छ। तर सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहमा उद्यमशीलताको विकासका बारेमा

अन्तरनिहित विचार, अवधारणाहरूर विधिहरूयोजना तथा व्यवहार दुवै पक्षमा स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकेको देखिदैन। त्यसैले, यो लेखको उद्देश्य विद्यमान अनुभवहरू आदानप्रदान गर्ने र परियोजनाले अवलम्बन गरेको उद्यमशीलताको अवधारणा तथा तरिकाहरूका बारेमा छलफल गर्नु रहेको छ।

यो लेखमा कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा भएका अनुभव तथा अवस्थाहरूका आधारमा वनमा आधारित उद्यमहरूको सञ्चालन, विकास तथा प्रवर्द्धनका क्षेत्रमा देखा परेका नीतिगत सवालहरूको व्याख्या गर्ने प्रयास गरिएको छ। त्यसैले यहाँ वनमा आधारित उद्यमहरूको हालको अवस्था, प्रवृत्ति र अभ्यासहरूको व्याख्या गर्दै समुदायमा आधारित वन उद्यमहरू र तिनीहरूको आर्थिक सहयोगको संयन्त्रका बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ। अन्त्यमा, वनमा आधारित उद्यमहरूलाई प्रवर्द्धन गर्नमा आइपरेका मुख्य समस्याहरू र परियोजना सञ्चालनबाट उपलब्धि हसिल गर्ने सम्भावित बाटोहरूको पहिचान गर्ने प्रयास गरिएको छ।

यो लेख चार जिल्ला (धनकुटा, तेह्रथुम, भोजपुर र संखुवासभा) हरूमा भएको व्यापारिक गतिविधिहरूको अलावा विभिन्नसमूह, स्थानीय उद्यमी, कच्चा पदार्थ सङ्कलक, उद्योग व्यवसायी, उद्योगका लगानीकर्ता, गैह्र सरकारी तथा सामुदायिक सङ्घ संस्था, बैंक तथा योजना कार्यान्वयन निकायहरूसँग भेटघाट तथा अन्तरक्रियाका आधारमा तयार गरिएको हो। यस लेखको माध्यमबाट वन उद्यमको वर्तमान संरचना, अभ्यासका साथै समस्या र त्यसप्रतिको धारणालाई विश्लेषण गर्दै स्थानीय आर्थिक समृद्धि र रोजगारी सिर्जना गर्न के गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा साभ्ना बुझाइको विकासमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्य लिइएको छ।

१ लेखक अमेरिकाको अप्पलाचिअन स्टेट युनिभर्सिटीमा अध्यापन गर्दछन्।

२ लेखक त्रिभुवन विश्व विद्यालय, समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरमा अध्यापन गराउनुका साथै फरेष्टएक्सन नेपालमा अनुसन्धानकर्ताका रूपमा कार्यरत छन्।

३ लेखक फरेष्टएक्सन नेपालमा आवद्ध छन्।

२. नेपालमा वनमा आधारित उद्यमहरूको अवस्था

नेपालमा बहुसङ्ख्यक सङ्घ संस्था र निकायहरूगामीण विकासको मुख्य माध्यम उद्यमहरू नै भएको कुरामा विश्वस्त भएको देखिन्छ। विभिन्न निकाय तथा सङ्घ संस्थाहरूले आफ्नो अवधारणा अनुसार विभिन्न खालका उद्यमहरूको संरचना, विधि र प्रक्रियाहरूको विकास, परीक्षण तथा अभ्यास गर्दै आएका छन्। सामुदायिक वनमा आधारित उद्यमहरूको अवधारणा पनि यस्तै प्रक्रियाहरूबाट जन्मेको देखिन्छ। हालसम्म गरिएका अभ्यास तथा प्रयासहरू केहीहदसम्म सफल रहेपनि विभिन्न कारणहरूले गर्दा (जस्तै:—व्यापारिक अड्चन, लगानीको अभाव, नीतिगत अड्चन आदि) गरिब मानिसहरूको जीवनमा अपेक्षा गरिए अनुसारको परिवर्तन ल्याउन र धनी तथा गरिब बीचको खाडल कम गर्न सकेको भने देखिदैन।

वर्तमान अवस्थामा सञ्चालित उद्यमहरूको विश्लेषण गर्दा स्थानीय पुँजीपति तथा सम्पन्न व्यक्तिहरू, व्यापारीहरू र वितरकहरू आ-आफ्नो किसिमले प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा सङ्गठित भएको देखिन्छ। यस्तो सङ्गठित हुने प्रक्रियाले उनीहरूको व्यापारिक सम्बन्धलाई सुदृढ गर्दै अझ मजबुद बनाउन मद्दत गरेको देखिन्छ। यद्यपि यस्तो गठबन्धनमा स्थानीय समुदायमा रहेका गरिब तथा विपन्न मानिसहरूसामेल भएका हुँदैनन्। सरकार तथा परियोजनाहरूले सामुदायिक उद्यमशीलताका माध्यायमबाट गरिब तथा विपन्नहरूको जीविकोपार्जनका आधारहरूको विकास तथा सुधारलाई मुख्य कार्य क्षेत्र बनाए पनि वास्तविकरूपमा भने यिनीहरूको पक्षमा पर्याप्त र उपलब्धमूलक काम भएको देखिदैन।

नेपालको सामुदायिक वनमा आधारित उद्यमको प्रवर्द्धनका माध्यमबाट वनमा आश्रित गरिबहरूको आय आर्जनमा वृद्धि गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावना देखाएको छ (Scherr et al., 2004)। उदाहरणको लागि गैहकाष्ठ वन पैदावारमा आधारित उत्पादनको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गरी दुवै बजारमा तिब्र रूपमा माग भइरहेको छ र उक्त बजारको मागलाई सम्बोधन गर्न नेपालको वन स्रोतहरूको दिगो व्यवस्थापन गर्दै आर्थिक विकास गर्न सम्भव देखिन्छ।

पर्यावरणीय विविधता भएको कोशी पहाडी क्षेत्र व्यापारिक वनजन्य वनस्पतिहरूमा धनी छ। यस क्षेत्रमारहेका थुप्रै प्रकारका वन स्रोतहरू जस्तै:— चिराइतो, सतुवा, उत्तिस,

खयर, बेल, लोक्ता, अल्लो, अर्घेली, अलैंची, अम्रिसो, जटामसी, खोटो आदिले व्यापारिक सम्भावना बोकेका छन्। यस क्षेत्रमा रहेका सामुदायिक वनहरूले पनि आफ्नो आम्दानीको रूपमा विभिन्न गैहकाष्ठ वन पैदावार तथा जडीबुटीको खेती सुरु गरिसकेका छन्। त्यसमध्ये कैयौँ समूहले प्राकृतिक रूपमै उम्रने वन स्रोतलाई बचाउने, प्रवर्द्धन र बिक्री वितरण गर्ने कार्य पनि गरेका छन्। अहिले लगभग एक सयभन्दा बढी सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू विभिन्न खालका वनजन्य उत्पादनहरूको खेती गर्ने कार्यमा संलग्न रहेका छन्। यस्ता समूहले मुख्य रूपमा अम्रिसो, अलैंची, कुरिलो, लोक्ता र चिराइतो जस्ता वनस्पतिहरूको खेती र बजारीकरण गर्दै आएका छन्। यहाँका सामुदायिक वनहरूमा प्राकृतिक रूपमा नै उम्रने वनस्पतिहरू जस्तै:—अल्लो, लोक्ता, अर्घेली, निगालो जस्ता प्रजातिहरू पनि प्रशस्त मात्रामा पाइन्छ। तर ती वनस्पतिहरूको दिगो संरक्षण र सङ्कलनको ज्ञान तथा चेतनाको कमीका कारण सरकारी र समुदायिक वन क्षेत्र गरी दुवैमा लोप हुने क्रम बढेको छ। धेरैजसो सामुदायिक वनहरूले खोटो सङ्कलनबाट राम्रो आम्दानी गरिरहेको देखिन्छ। त्यसैगरी चिराइतो, लोक्ता, रिठ्ठा, सल्लाको खोटो, नागबली, मजिठो, उम्रिसो, अलैंची र निगालो जस्ता वन पैदावारहरू विदेशमा पनि निर्यात गरिन्छ। चिउरी, रिठ्ठा, ओखर, बेल र लप्सी जस्ता फलफूलको ठूलो बजार क्षमता रहेको छ। केही वन पैदावारहरू निर्यात गर्नुभन्दा अगाडि जिल्लामै पनि प्रशोधन गर्न सुरु गरिएको छ, जसले रोजगारी सिर्जना गर्नमा सघाउ पुऱ्याउँछ।

३. कोशी पहाडी जिल्लामा वनमा आधारित उद्यमहरूको विद्यमान संरचनाहरू

केही वर्षयता विभिन्न सङ्घ संस्था, विकास परियोजना र उद्यमी लगायत उपभोक्ता समूहहरूले उद्यम विकास र वन स्रोतको बजारीकरणलाई प्राथमिकतामा राख्दै आएका छन्। यसका मुख्य दुई कारणहरू रहेका छन् : (क) सामुदायिक वनले तीन दशकभन्दा बढी समयसम्म वनकोसंरक्षण र व्यवस्थापनमा बिताए र अब यसबाट समुदायको फाइदाका लागि वनको उपयोग गर्ने समय आएको छ र (ख) विकासमा निर्वाहमुखी उत्पादन पछोटेपनको मुख्य कारण भएकोले वनलाई व्यवसायिक रूपमा पनि व्यवस्थापन गर्ने बजारमुखी दृष्टिकोणको सुरुआत हुनुपर्छ भन्ने हो, जसले गर्दा आर्थिक अवसरहरूको

पूर्ण सम्भावना सुरक्षित बनाउन सकिन्छ र निर्वाहमुखी समुदायहरू कि त उद्यमीमा परिणत हुन्छन्, कि त कामदारमा ।

उद्यममा संलग्न व्यक्तिहरूको चाहना तथा उद्देश्यलाई विश्लेषण गर्दा कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा रहेका वन उद्यमहरू खासगरी निम्न दुई खालका मोडेलमा सञ्चालित भएको देखिन्छ :

क) त्रिपक्षीय सहकार्य भएको तर सामुदायिक वनमा अदृश्य व्यापारिक उद्देश्य भएको उद्यम

कोशी पहाडी क्षेत्रमा देखिएको उद्यम विकासको मान्यताहरू उजागर गर्नुभन्दा अगाडि जिल्ला वन कार्यालय (जिवका), सामुदायिक नेतृत्व र केही व्यापारीहरूका बीचको सम्बन्धबाट स्थापना भएका केही उद्यमहरू कसरी र कहाँ सञ्चालन भइरहेका छन् भन्ने कुराका बारेमा चर्चा गर्न उचित होला । सामुदायिक वनको लामो इतिहास हेर्दा क्षमता अभिवृद्धि, सञ्जालहरूको विकास र सञ्जालबाट शक्ति केन्द्रहरूउत्पन्न हुदै आएका छन्, जसले वन स्रोतको व्यापारीकरणमा महत्त्वपूर्ण घुम्ती दिएको छ । यस्ता अनौपचारिक सञ्जालले प्राविधिक योजना तयार गर्न, सामुदायिक समर्थन प्राप्त गर्न, वन स्रोत उत्पादनको प्रयोग गर्न र व्यापार गर्ने कामहरूका लागि सामुदायिक वनका सदस्यहरूलाई सामेल हुनको लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । यसले गठबन्धनमा सहभागी भएका सम्पूर्ण सदस्यको चासोलाई सन्तुष्ट पारेको छ । यद्यपि यसमा कैयौं नकारात्मक प्रवृत्तिहरू पनि विकास भएका छन्, जस्तै :- (क) समुदायका धनी व्यक्तिहरूले नेतृत्व लिने र अतिरिक्त आमदानी गर्ने रुचि बढाउने, (ख) सरकारी कर्मचारीहरूले बिक्री वितरणमा नियन्त्रण गर्ने र व्यक्तिगत रूपमा कम कानुनी खतरामा व्यक्तिगत आर्थिक फाइदा लिने, र (ग) ठेकेदारले छोटो समयमा धेरै नाफा कमाउने इच्छा राख्ने ।

वन पैदावरमा आधारित उद्यमहरूको विकासका लागि सञ्जाल तथा गठबन्धन निर्माणको एउटै र सिधा प्रक्रिया छैन । यसमा संलग्न हुनेहरूका बीच हरेक कारोबारमा वैधता र स्वीकृति/अनुमोदन प्राप्त गर्नुपर्दछ । यद्यपि, गठबन्धनमा समावेश भए बापत सम्पूर्ण कर्ताहरूले केही मात्रामा भए पनि फाइदा प्राप्त गर्दछन् । वास्तविक सेयरको फाइदा बाडफाँड विषयमा विषमता हुन्छ । सेयरको फाइदा बढाउनको लागि

हरेक कर्ताले यसको वैधानिकताको खोजी गर्दछन् र आवश्यक स्रोतहरूपरिचालन गर्दछन् । उदाहरणको लागि समुदायका धनी व्यक्तिहरूले आफ्नो सेयर उपयुक्त छैन जस्तो मानेमा समुदायका सदस्यहरूलाई सामूहिक शक्तिको रूपमा परिचालन गर्छन् । व्यापारीकरणबाट अभ्र धेरै फाइदा लिनका लागि उनीहरूले सामानको गुणात्मकता घटाउँछन् र मात्रा पनि कम गर्दछन् । त्यसै गरी बाधाहरूखडा गरेर आफ्नो शक्ति र स्थान प्राप्त गर्ने कोसिस गर्छन् । यस्तो अभ्यासबाट सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको साभेदारिता र नेतृत्वमा स्थापित हुन खोज्ने अरूढाँचाहरूप्रभावित भएका छन् ।

ख) सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहसँगको साभेदारीमा आधारित उद्यमशीलताको नमुना

वनबाट उत्पादनहरू सङ्कलन गरिसकेपछि समुदायले आफ्ना उत्पादनहरू बाहिर बेच्नका लागि सकेसम्म चाँडै अन्य व्यापारिक क्रियाकलापमा संलग्न हुन्छन् । समुदायले वन पैदावारको व्यापारीकरण गर्ने मुख्य तीनतरिकाहरू छन् :

- १) ठेकेदारबाट रोएल्टी लिएर वनको उत्पादन उनीहरूलाई नै प्रयोग गर्न दिने र आफू निष्क्रिय समूहका रूपमा रहने ।
- २) निजी कम्पनीहरू या लगानीकर्ताहरूले उद्यमको प्रक्रियाहरूमा नेतृत्व लिने तर आवश्यक कानुनी र संस्थागत प्रक्रिया तथा लगानीमा समूहहरूको सहयोग तथा भूमिकाको प्रयोग गर्ने ।
- ३) समूहले निजी लगानीकर्ताहरूलाई उत्पादन र बजारीकरणका लागि सहयोग लिई उद्यमको नेतृत्व गर्ने ।

वन परियोजनाहरूले सन् १९९० को दशकबाट लिएका विकास उद्देश्यहरूमा प्राथमिक रूपमा समुदायलाई निर्वाहमुखी कार्यक्रममा संलग्न गराउनु थियो, जसका कारण उनीहरूले सक्रिय रूपमा वनस्रोतहरूलाई नाश हुनबाट बचाउन सक्छन् । त्यसैले सोही समयदेखि सामुदायिक वनलाई बढवा दिन विकेन्द्रीकरणको धारणा, सशक्तीकरण र स्थानीय नियन्त्रणहरूलाई मुख्य विकासका दृष्टिकोणको रूपमा परिचालन गरियो । तर, समसामयिक विकास कार्यक्रममा अन्तरनिहित विचारले सामुदायिक वनमा आधारित उद्यमलाई केही आलोचना गरेको देखिन्छ । जस्तै :-समूह र गरिव व्यक्तिहरू वन उद्यममा सिधैं

सामेल हुन साधारणतयाकम क्षमता राख्दछन् । किनकि, उनीहरूसँग एकातिर वित्तीय लगानीमा पहुँच हुँदैन भने अर्कोतिर उनीहरूका लागि उद्यम सञ्चालनमा समय समयमा बाधा व्यवधानहरू मात्रै सिर्जना भइरहन्छन् । त्यसकारण, समुदायका विपन्नहरूको वन उद्यममा संलग्नता निकै कम हुन्छ । यी विभिन्न कारक तत्त्वहरूले वनमा आधारित उद्यमको प्रचलित दृष्टिकोणहरूले गरिव घरधुरीको जीविकोपार्जनको विकास तथा फरक स्थानीय आर्थिक विकासका लागि वनमा आधारित उद्यमहरूको क्षेत्रलाई सीमित गरिदिएको छ ।

४. कोशी पहाडी क्षेत्रमा निर्वाहमुखी जीविकोपार्जन र उद्यमशीलताको अन्तरसम्बन्ध

स्थानीय समुदायलाई आफ्नो विकासको लक्ष्य पत्ता लगाउने कामलाई सरल बनाउनका लागि सामुदायिक वनमा प्रचलित सहभागितामूलक विकास नमुना लागू गरिएको छ । सामुदायिक वनको निर्वाहमुखी प्रयोग र संरक्षणवादी मान्यताको कारण समुदायलाई विकास हस्तक्षेपले निर्वाहमुखी प्रयोगको तहभन्दा बाहिर हेर्ने पर्याप्त दृष्टिकोण प्रदान गरेको छैन । सरकारी निकायहरूले समुदायलाई आर्थिक कारोबारको लागि वन उत्पादनहरू प्रयोग गर्न दिन अनिच्छुक मात्र नभई उनीहरूलाई हैरान पारेर मध्यस्थकर्ताहरूलाई र परम्परागत ठेकेदारलाई व्यापारिक निकासी गर्नका लागि प्रोत्साहन गरिरहेका छन् । सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको भूमिका निर्वाहमुखी प्रयोग र संरक्षणकर्ताको रूपमा मात्र देखिन्छ । त्यस्तै व्यापारिक वर्गहरूभने सरकारको हस्तक्षेपमा विश्वास गर्दछन् ।

कोशी पहाडी क्षेत्रमा भएको सामुदायिक वनको तीस वर्ष लामो इतिहासले यो प्रष्ट पारेको छ कि केवल निर्वाहमुखी आवश्यकतामा मात्र ध्यान केन्द्रित गरेर स्थानीय आर्थिकवृद्धिलाई र विशेषगरी किसान समुदायलाई उनीहरूको दयनीय जीविकोपार्जनको अवस्था परिवर्तन गर्नका लागि अवसर प्रदान गर्न सकिँदैन । कोशी पहाडी क्षेत्रमा अवस्थित मौजुदा सामुदायिक सहकार्यमा आधारित उद्यमहरूले जसोतसो भएपनि यी व्यापारीहरूसँग वरावरीको आर्थिक क्रियाकलाप सिर्जना गर्ने सामर्थ्य राख्दछन् भन्ने प्रदर्शन गरेका छन् । विभिन्न उपभोक्ता समूहहरू र व्यापारिक समूहहरूबीचको सहकार्य तथा साभेदारीले समुदायमा आधारित व्यापारिक प्रारूपलाई

स्थानीयस्तरमा आर्थिक विकासको औजारको रूपमा आकर्षक बनाउन सक्दछ ।

विकासे हस्तक्षेपहरू गरिवी र सामुदायिक जीविकोपार्जनको जटिलतालाई पहिचान गर्न बारम्बार विफल भइरहेका छन् । गरिवहरूसँग आय आर्जन र स्रोतको मात्र अभाव नभएर एउटा निर्णय गर्ने प्रक्रियाहरूमा असन्तुलित सहभागिता र राजनीतिक सम्पत्तिको अभावले गर्दा पनि कठिनाइ भएको हो । जसले उनीहरूले आफूले आफैँलाई सहयोग गर्न सक्ने क्षमता र धारणाको विकास गर्ने सम्भावनाको कुरालाई उजागर गर्दछ । अर्कोतिर प्राइभेट कम्पनीहरूले उनीहरूलाई खाली व्यापारीकरण र सस्तो ज्यालादारीको रोजगारी दिलाउने तर्कमा मात्र ध्यान दिने कार्यले सामाजिक शक्ति संरचना र असमानताहरूको न्यूनीकरणमा खासै ठूलो परिवर्तन ल्याउन सक्दैन । कोशी पहाडी क्षेत्रमा लागू भएको सहकार्यको प्रारूपले समुदायहरूको व्यापारिक गतिविधिहरूको गैह्रसमावेशीताको सीमिततालाई पहिचान गरेको छ । यसले संस्थापकीय तरिकालाई अनुशरण गर्ने उद्देश्य राख्दछ । जुन चाहिँ जीविकोपार्जनको फाइदा, आर्थिक वृद्धि र वनको दिगोपनामा सिर्जना गर्ने सहकार्यको व्यापारिक संरचनातर्फ उन्मुख हुन्छ ।

तीस वर्षभन्दा अघिदेखि विकसित हुँदै आएको सामुदायिक वनले धेरै चरणहरू पार गर्दै आएको छ । यस्तो सामुदायिक सङ्घहरूको स्थापना, अन्य स्रोत व्यवस्थापन, स्रोत परिचालनले व्यापारिक र आर्थिक विकासलाई एउटा फड्को प्रदान गरेको छ । यसकारण, नेपालको वन क्षेत्रको बहस वनसँग सम्बन्धित सामुदायिक संस्थाहरूको गठन, वन क्षेत्रको सामुदायिक संरक्षण तथा व्यवस्थापनको सफल प्रयासहुँदै अहिले वन स्रोतको उपयोग र उद्यमशीलताको विकासमा पुगेर अडिएको छ ।

५. कोशी पहाडी क्षेत्रमा सामुदायिक र निजी सहकार्यमा आधारित वन उद्यमको संरचना

कोशी पहाडी क्षेत्रमासहकार्यमा आधारित वन उद्यम संरचनाको मुख्य विशेषता भनेकोसमूह र व्यक्तिगत लगानीकर्ता बीचको साभेदारी हो । यस्ता उद्यमहरूमा संलग्न व्यक्तिहरूसमुदायभित्र र बाहिरका पनि पर्दछन् । यस्तो साभेदारितामा सामुदायिक वन समूहका उपभोक्ताहरू, समूहभित्र विपन्न पहिचान भएका घरधुरीहरू पनि लगानीकर्ता वर्गकोरूपमा समावेश भएका छन् । सामुदायिक कोष र विकास परियोजनाबाट पाएको

वाह्य सहयोगहरू समुदायका गरिब तथा विपन्नहरूको लगानीको स्रोत बनेको छ ।

कोशी पहाडी क्षेत्रमा साभेदारी उद्यमहरू भिन्न तरिकाले उत्पादन गर्ने प्रक्रियामा उदाहरणीय भएका छन् । यस क्षेत्रका यस्ता सहकार्यमा आधारित वन उद्यमहरू सामान्यतया दुई तरिकाले सञ्चालित छन् ।

क) सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह र उक्त समूहका गरिब घरधुरी वीचको संयुक्त लगानीमा आधारित (जस्तै:- बेलको जुस, खोटो सड्कलन, अल्लो सड्कलन र प्रशोधन आदि) ।

ख) सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह र निजी कम्पनीहरूबीच सहकार्य (जस्तै:-भेनिर उत्पादन, लोक्ता कागज, काठको व्यापार, खोटो सड्कलन, अल्लो आदि) ।

साधारणतया थप लगानी र स्तरीय सीपहरू चाहिएको खण्डमा वन उपभोक्ता समूहहरूले स्थानीय उद्यमीसँग मिलेर उद्यम स्थापना गर्दछन् । यस्तो अवस्थामा साधारणतया कच्चा पदार्थ सड्कलन तथा निर्यात गर्न र उत्पादित वस्तुहरू स्थानीय क्षेत्रमा वितरण गर्नका लागि पनि वन उपभोक्ता समूहको सञ्जाल सञ्चालित हुन्छन् । यदि उत्पादनहरू स्थानीय स्तरमा उपभोग हुँदैन र बाह्य बजारमा (राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा) बिक्री वितरण गर्दा निजी क्षेत्रको साभेदारी आवश्यकता पर्दछ ।

सहकार्यमा आधारित उद्यमहरूमा गरिब परिवारको पहिचान,सम्भाव्य उत्पादनका अवसरहरूको खोजी, उद्यम संरचनाको स्थापना, लगानीकर्ताहरूको पहिचान, उत्पादनको विस्तृत योजना, वस्तुको वितरण र मुनाफा बाँडफाँडको संयन्त्र र अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको लागि राम्रोसँग परिभाषित संस्थागत विकास र प्रक्रियाको आवश्यकता पर्दछ । विचारको विकास, एकता र सामूहिक निर्णय गर्नका लागि हरेक तहहरूमा क्षमता अभिवृद्धि जस्ता कुराको लागि विभिन्न समूहहरूकाबीच छलफलको आवश्यकता छ जुन यसखालको उद्यमको मुख्य विशेषता तथा सम्पत्ति नै हो ।

सहकार्यमा आधारित उद्यमहरूको आवश्यकता वा महत्त्वलाई निम्न अनुसार व्याख्या गर्न सकिन्छ :

क) स्थानीय आर्थिक विकास हासिल गर्न:उत्पादन कार्यमा/प्रक्रियामा सामेल भएका कर्ताहरूबीचमा विश्वासको कमी भयो भने उद्यम विफल हुन्छ । यसखाले वन उद्यममा गरिब घरधुरीहरू सामूहिक रूपमा वन स्रोतहरूको संरक्षण, सड्कलन, प्रशोधन, बजारीकरण तथा लाभको बाँडफाँडमा सहभागी हुन्छन् जसले गर्दा एक आपसमा विश्वासको वातावरण सिर्जना हुन्छ । परिणामस्वरूप स्थानीय स्रोतका माध्यमबाट आर्थिक विकास गर्न योगदान गर्दछन् ।

ख) गरिबमुखी जीविकोपार्जनको प्रत्याभूति गर्न: परम्परागत विकासका तरिकाहरूले सीपविहीन निर्वाहमुखी कामदार र रोजगारीको विकास गर्ने काम गरेको छ । सीपयुक्त र आत्मनिर्भर श्रमशक्तिको विकासका लागि भएपनि सहकार्यमा आधारित उद्यमको आवश्यकता देखिन्छ ।

ग) वन स्रोतको दिगोपना सुनिश्चित गर्न: कोशी पहाडी क्षेत्रमा उद्यमको सफलता र दिगोपना स्रोतको दिगो व्यवस्थापनमा भर पर्दछ । सामुदायिक वनमा, सामुदायिक वन उपभोक्ताहरू र सदस्य घरधुरीलाई दिइने प्रोत्साहनका कारण उत्पादकत्व र दिगो वन व्यवस्थापनमा अझ बढी ध्यान दिन्छन् जसले कच्चा पदार्थ मात्र बेच्ने निष्क्रियकर्ताबाट उद्यमी बन्न, मालिक बन्न र उद्यमको सिधै लाभान्वित बन्न प्रोत्साहन गर्छ ।

कोशीपहाडी क्षेत्रमा वन उद्यमहरूलाई सफल साभेदारी उद्यमको रूपमा विकास गर्नका लागि मुख्य सम्भावित दुई नमुना अथवा संरचनाहरू छन् :

क) स्थानीय लगानीकर्ता र समूहका वीच साभेदारी: समुदायका निजी लगानीकर्ताहरू र समूहहरू समायोजित भई उद्यम सञ्चालन गर्दछन् । यस प्रक्रियामा सामुदायिक वनले समुदायका गरिब घरधुरीहरूको पहिचान गर्दछन् र उनीहरू सबैको साभेदारी सङ्गठन वा सञ्जाल बनाउँछन् । व्यवसायिक बिक्रीबाट पूर्णमुनाफा प्राप्त गर्न सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको सञ्जालले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ ।

ख) समुदायका सदस्यहरू, सामुदायिक समूह र समुदायका व्यक्तिहरूको साभेदारी:व्यक्तिगत

उद्यमीहरू, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू र पहिचान गरिएका गरिव घरधुरीहरूसम्म खालको उद्यममा एकैसाथ आउँछन् र संयुक्त रूपमा उद्यमको सञ्चालन गर्दछन्। उनीहरू सबै नै उद्यमको लगानीकर्ता हुन्छन् र उद्यमको लाभांशबाट समान लाभ पनि प्राप्त गर्दछन्। व्यक्तिगत लगानीकर्ताहरू दुईवटा समूहको हुन सक्छन्। एउटा, समूहका उपभोक्ता वा सदस्यहरू र दोस्रो, विशेष सीप र बजारसँग सम्पर्क भएको बाहिरिया व्यक्ति।

सहकार्यमा सञ्चालित उद्यमहरू सफल रूपमा सञ्चालन हुनका लागि केही आधारभूत तत्वहरू हुनु जरुरी हुन्छ। यस्ता केही प्रमुख तत्वहरू निम्नानुसार रहेका छन्।

- क) उद्यमको स्थापना गर्दा लामो तथा सबैले स्विकार गर्ने खालको सामाजिक प्रक्रिया, उनीहरूको सशक्तिकरण, निर्णय तथा मुनाफा वितरणहरूमा सबैको संलग्नता हुने संयन्त्रको स्थापना गरिन्छ।
- ख) उद्यममा सामेल भएका सबै कर्ता तथा लगानीकर्ताहरूको उक्त उद्यममा स्वामित्वको संरचना स्पष्ट रूपमा परिभाषित गरिएको हुनुपर्दछ।
- ग) उद्यमका लागि आवश्यक कच्चा पदार्थको खेती, सङ्कलन, संरक्षण, व्यवस्थापनहरूका बारेमा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको सञ्चालन योजनामा स्पष्ट तथा दीर्घकालीन योजना निर्माण गरिनु पर्दछ।
- घ) उद्यममा सीमित व्यक्तिहरूमा केन्द्रित नभई स्थानीय अर्थतन्त्रमा केन्द्रित हुनु पर्दछ। तर बजार तथा उद्यमलाई आवश्यक सीपहरूको पहुँचका लागि ठूला ठूला उद्यमी तथा कम्पनीहरूसँग सम्पर्क तथा सम्बन्धको सुरुआतबाट नै गरिनु पर्दछ, जसले गर्दा प्रारम्भिक पुँजीका साथै व्यापार, बजार, सीप र उद्यम सञ्चालन गर्न चाहिने सञ्जालको स्रोत पनि प्रदान होस्।
- ङ) सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह तथा उनीहरूको सञ्जाललाई स्रोत, सम्पत्ति, स्रोतको व्यवस्थापक र स्थिर सङ्गठनको रूपमा परिचालन गर्नु पर्दछ।
- च) विशेष उत्पादनको लागि परिचित बजारबाट सुरु गर्ने, जसले गर्दा सुनिश्चित बजारका आधारमा उद्यम स्थापना होस्। अन्यथा, बजार र माग विनाको उद्यमले थप सङ्घर्ष गरिरहनुपर्ने हुन्छ।

६. सहकार्यमा आधारित वन उद्यममा लगानी

निजी तथा सामुदायिक सहकार्यमा आधारित वन उद्यमहरूको लगानी योजना र पुँजीको संयन्त्र उक्त उद्यमका लगानीकर्ता तथा उद्यमको स्वामित्वको संरचना अनुसार फरक हुन्छ। फरक तहको उद्यमलाई फरक तहको लगानी आवश्यकता हुन्छ। कच्चा पदार्थ उत्पादन गर्ने उद्यमहरूले थोरै मात्र लगानी गरेका हुन्छन् भने धेरै ठूलो उद्यमहरू जो लोक्ता कागज, भेनिर, प्लाइउड आदिको प्रशोधन र बजारीकरणमा संलग्न भएकाहरूले संरचना, संसाधन र मानव साधनको लागि भनेर बढी लगानी गर्दछन्। उद्यममा सुरुआतको लगानी र सञ्चालनको खर्च उक्त उद्यमले मुनाफा आर्जन गर्न सुरु गर्ने बेलासम्म व्यवस्थापन गर्दछन्। त्यो लगानीको बदलामा लगानीकर्ताहरूले उद्यमले आर्जन गर्ने मुनाफाबाट केही पाउने आशा गर्दछन्। कोशी पहाडी क्षेत्रमा थुप्रै सम्भावित वित्तीय संस्था तथा स्रोतहरू छन्। जस्तै:- विकासका बजेटहरू, गैरसरकारी सङ्घ सङ्गठनका बजेटहरू, बैंक, जिल्ला सहकारीहरू, बचत तथा ऋण सहकारीहरू, सामुदायिक वनका कोषहरू, जिबिसको समुदायमा आधारित समूह तथा उपसमूहको सहयोग, गाविसको समुदायमा आधारित उपसमूहहरूलाई सहयोग, जलवायु अनुकूलन कोष, साना उत्पादकहरू, उद्यमीहरू आदि।

क) सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको लगानी

उद्यमको सेयर किन्नको लागि सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूले आफ्नो कोष लगानी गर्दछन्। यस्तो लगानी समूहको कोषको आकार र सञ्चालन योजनामा तय गरिएको प्रमुखताको आधारमा फरक फरक हुनसक्दछ। सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको यस्तो लगानी सामूहिक स्वामित्वमा हुन्छ र यस्तो लगानी समूहको आमभेला वा साधारणसभाबाट स्वीकृत हुनु आवश्यक हुन्छ। सम्पूर्ण मुनाफाहरू समूहकै कोषमा सङ्कलन हुन्छ र आवश्यकता अनुसार पुनः लगानी गर्न पनि सकिन्छ। समुदायले धितो वा विना धितो पनि वित्तीय संस्थाबाट ऋण लिन सक्छ। उनीहरूसँग विकास संस्थाहरूबाट उद्यम खोल्न र त्यससम्बन्धी कार्यका लागि भनेर वित्तीय सहयोग पनि हुन्छ। तर हाल कोशी पहाडी क्षेत्रमा कुनै पनि उपभोक्ता समूहले उद्यम विकासको लागि भनेर बैंक र अन्य वित्तीय संस्थाबाट ऋण लिएको छैन।

ख) गरिबको सेयरमा लगानी

उपभोक्ता समूहहरूले पहिचान गरेको घरधुरीका लागि सेयर खरिद गर्न साभेदारी उद्यम संरचनाको एक महत्त्वपूर्ण र सजिलै प्रश्न गर्न नसकिने विषय बनेको छ। यस्ता घरधुरीहरू आफैँ लगानीकर्ता हुन नसक्ने भएका कारण उनीहरूका लागि कि त समूहले कि सङ्घ संस्थाहरूले सेयर खरिद गरिदिन्छन्। उक्त सेयर सामान्यतया दुई तीन वर्षका लागि घुम्तीकोषका रूपमा रहन्छ र उक्त सेयर सम्बन्धित धनीले बिक्री वितरण गर्न चाहिँ सक्दैन। केही परिस्थितिमा, घरधुरीहरूसँग सेयर खरिद गर्ने रकम नभएका कारण उनीहरूको लगानीका लागि कच्चा पदार्थ र श्रम ज्याला प्रयोग गर्ने स्वीकृति पनि दिइएको हुन्छ। लगानीको स्वामित्वको संरचना अनुसार लाभांश सेयर पुनः वितरण गरिन्छ। पहिचान गरिएका घरधुरीहरूले विस्तारै ऋण चुक्ता गर्छन् र फेरि उद्यममा अरू घरधुरीलाई संलग्न गराउनको लागि प्रयोग गर्दछन्।

ग) व्यक्तिगत लगानीकर्ताहरूद्वारा गरिएको वित्तीय लगानी

व्यक्तिगत लगानीकर्ताहरूले उनीहरूको व्यक्तिगत स्रोतबाट वित्तीय लगानी गर्दछन्। उद्यम संरचना अनुसार व्यक्तिगत लगानीकर्ताहरूले राख्न पाउने सेयरको संख्या निर्धारण गरिन्छ, र व्यक्तिगत लगानीकर्ताहरूले लगानी गर्दछन्। तर, उनीहरूले मुनाफा उत्पादन गर्न सामाजिक दायित्व आफूसँग भएको कुरा पहिचान गर्नु जरुरी हुन्छ। साधारणतया, उद्यमको व्यवसायिक क्षेत्रमा व्यक्तिगत लगानीकर्ताहरूले आफ्नो अनुभव र सीपको योगदान गर्दछन्। हालको व्यक्तिगत लगानीकर्ताहरूले बैंकबाट ऋण लिनुको साथसाथै आफ्नै व्यक्तिगत सम्पत्ति पनि प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ।

७. कोशी पहाडी जिल्लामा वन उद्यम प्रवर्द्धनमा देखिएका समस्याहरू

वन उद्यम कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा नयाँ विषय हैन। वन उद्यमहरूको सङ्ख्या पनि कम छैन। तर धेरै उद्यमहरू असफल भएका उदाहरणहरू भेटिएका छन्। त्यसै गरी वन उद्यमहरूले प्रतिस्पर्धात्मक उद्यमशीलता पनि प्राप्त गर्न सकेका छैनन्। कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा वन उद्यमहरूको विकासमा बाधा पुऱ्याउने थुप्रै तत्त्वहरूमध्ये केही महत्त्वपूर्ण तत्वहरूको तल चर्चा गरिन्छ।

क) नीतिगत तथा कानुनी बाधाहरू:

साधारणतया, नेपालमा सहयोगी र समुदायमा आधारित उद्योगहरू स्थापना गर्नमा यहाँको सरकारी नीति, नियम तथा कानूनहरूसहयोगी हुनुको सट्टा हस्तक्षेपकारी छन्। कानुनी सवालहरू अन्तर्गत उद्योग दर्ता गर्ने प्रक्रिया, कच्चापदार्थ सङ्कलनको स्वीकृति, वस्तुहरू निकासी गर्ने बेलामा चेक प्वाइन्टहरू, दोब्बर कर, उत्पादनमा धेरै चर्को कर, र सरकारी कर्मचारीहरूको हस्तक्षेपकारी प्रवृत्ति जस्ता कुराहरू पर्दछन्। सही नीति तथा संयन्त्रद्वारा यी समस्याहरूको समाधान गरिएन भने तत्कालीन नीतिगत वातावरणमा उद्यमको लागि सहयोगी मान्यताहरू असम्भव देखिन्छ। त्यसैगरी, अहिलेको समयमा उद्यमीहरूले भोगिरहेको अर्को समस्या भनेको सरकारी कर्मचारीहरूको घुस खोज्ने व्यवहार हो। उद्यमीहरूले विभिन्न चेकपोस्ट र सरकारी कार्यालयहरूमा घुस नतिरिक्न कुनै पनि उद्योग सञ्चालन गर्न सक्ने अवस्था छैन। कोशी पहाडी जिल्लाहरूका केही विशिष्ट सवालहरू छन्:

- १) प्राइभेट कम्पनीका लागि वनको तीन किलोमिटर भित्र उद्यम खोल्न नपाइने कुरा सबैभन्दा जटिल नीतिगत सवालको रूपमा रहेको छ। फलस्वरूप, व्यक्तिगत उद्यमीहरू सामुदायिक वन समूहहरूसँग उद्यम खोल्नका लागि समन्वय गरिरहेका छन्। तर सामान्यतया, सामुदायिक वन समूहहरूको भूमिका भनेको निजी कम्पनी अथवा उद्योग दर्ता गर्न सहयोग गर्ने र त्यसबापत केही रकम वार्षिक रूपमा लिने कुरामा नै सीमित रहेको देखिन्छ। यो प्रावधानले विस्तारै गाउँमा भएका उद्यमहरूलाई विस्थापित गरिरहेको छ। तर तीन किलोमिटरको प्रावधान औद्योगिक क्षेत्रमा भने लागू हुँदैन। नेपाल सरकारले वन क्षेत्रबाट उद्योग रहने दुरीका बारेमा हालै गरेको नयाँ निर्णयले यस विषयमा केही राहत पुग्ने देखिन्छ।
- २) विद्यमान उद्यम नीतिलेप्रति वर्ष १०० क्युबिकफिट भन्दा कम काठ प्रयोग गरेको खण्डमा किमीको प्रावधान त्याग गरिन्छ, तर उक्त मात्राले उद्यम वा कारखानासञ्चालन हुन सक्दैन।
- ३) व्यक्तिगत जग्गामा भएको काठजन्य रूखहरूको लागि छोडपुर्जा लिने स्वीकृति प्रक्रिया लामो भएको कारण यस्ता काठको मूल्य बजार मूल्यभन्दा दोब्बर

वढाएको छ। उक्त कारणले गर्दा ग्रामीण क्षेत्रमा काठका ग्राहकहरू गुम्नुका साथै सःमिल वा काठ चिर्ने कारखानाहरू खोल्नेकाम निरुत्साहित भएको छ।

- ४) गाविस, जिविस, जिवका, पुलिस स्टेसन जस्ता जिल्लाका विभिन्न केन्द्रहरूमा कर तिर्नुपर्ने कारणले गर्दा वनमा आधारित उद्यमहरू बोझिलो र महङ्गो मात्र नभएर समुदायका लागि लगभग असम्भव नै बनेको छ।
- ५) उद्यमीहरूले उत्पादन र बजारीकरणको प्रक्रियामा विभिन्न खालका बाधा तथा अष्टचाराहरूभोगिरहेका छन्। जस्तै:—कुनै पनि क्षेत्रमा उद्यम स्थापना गर्न उद्यमीले आइइइ (IEE), इआइए (EIA) जस्ता कानूनी प्रावधानहरू छन्। पाँच टनभन्दा कम स्रोत सङ्कलन गर्नका लागि आइइइए पचास टनभन्दा बढीको लागि इआइए आवश्यकता पर्दछ। अभ्यासमा, यी प्रावधानहरू वातावरणीय नियमको उपकरणभन्दा पनि भ्रष्टाचार र घुसको साधन बनेको छ।
- ६) सहयोगी संस्थाहरू र उद्यमीहरूको विभिन्न तहहरूमा समन्वय एकदमै कम र कति अवस्थाहरूमा त लगभग छुट्टै छैन। जसले गर्दा स्रोत तथा उद्यम स्थापनाका कामहरूलाई दोहोऱ्याउने काम गरेको छ। गैह्रकाष्ठ वन पैदावारको प्रवर्द्धन, विकास र प्रमाण राख्ने कामका लागि जिल्लामा समन्वयात्मक योजनाको अझै कमी छ।
- ७) दलाल संस्कृतिमा आधारित वन व्यापारले वास्तविक सङ्कलक तथा उत्पादकले आफ्नो उत्पादन र श्रमको उचित मूल्य प्राप्त गरेका छैनन्।

ख) बजार, प्रविधि र प्रशोधन

वन उद्यमीहरूले उद्यमहरूको उत्पादित वस्तुको बजारीकरणमा समस्या भोगिरहेका छन्। सामुदायिक उद्यमीहरूका लागि उक्त कुरा महत्त्वपूर्णसवालको रूपमा देखिएको छ। बजार खोज्ने, क्रेताहरूसँगको सम्पर्क विकास गर्ने, माग अनुसारको गुणात्मक वस्तु उत्पादन गर्ने, प्रतिस्पर्धात्मक मूल्य र क्रेताहरूसँग सम्बन्ध विकास गर्ने जस्ता विषयहरूमा उद्यमीहरूले केही वर्षदेखि विभिन्न खालका समस्याहरू भोग्दै आएका छन्। यसैगरी यातायात, भण्डारण र सञ्चारको अभाव जस्ता विषयहरू पनि थपिएका छन्। उद्यमीहरूले आफूले उत्पादन गरेको

सम्पूर्ण उत्पादनहरू बेच्न सक्दैनन् र यदि बेची नै हाले भनेपनि उचित मूल्य प्राप्त गर्दैनन्। बजारीकरणको समस्याभित्र बजारको अध्ययनको साथसाथै उत्पादन वितरण शृङ्खलाको अभाव धेरै महत्त्वपूर्ण सवालको रूपमा रहेको छ।

त्यसैगरी, समुदायमा आधारित उद्यमहरूसँग आधुनिक प्रविधिहरू र उत्पादन सीपको कमी छ, जुन कुरा उनीहरूसँग उपलब्ध छैन वा धेरै नै महङ्गो छ। तरपनि उनीहरूले ठूला कम्पनीहरूसँग बजार र मूल्यको लागि प्रतिस्पर्धा गर्नुपर्दछ। ग्रामीण क्षेत्रका समुदायमा आधारित उद्यमहरू विकास गर्दा यस्ता प्रविधिहरू उद्यमलाई कसरी उपलब्ध गराउन सकिन्छ भन्ने महत्त्वपूर्ण सवालको समाधान गर्नुपर्दछ। त्यसैगरी, उत्पादनमा दक्षता अर्को सवाल हो। कच्चा पदार्थको नाश र ढिलो उत्पादन प्रक्रियाहरूले उद्यमको लाभलाई हानी गरिरहेको छ। कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा देखिएका सवालहरू मध्ये केही प्रमुख सवालहरू निम्नानुसार छन्।

- १) सहयोगी उद्यमहरू क्षमता (आर्थिक), सीप, तथा मानवीय स्रोतको अभावबाट गुञ्जिरहेका छन्। केवल केही उद्यम तथा व्यक्तिहरूमात्र प्राविधिक सीप तथा तालिम प्राप्त छन् र यदि उनीहरूले उद्यम छोडे भने उत्पादन कार्य पूर्ण रूपमा रोकिन्छ।
- २) कच्चापदार्थको नाश एकदमै धेरै हुन्छ र त्यसको पुनः प्रयोग तथा प्रशोधनको कुनै पनि प्रविधिहरू उपलब्ध छैन।
- ३) वन स्रोतका कति उत्पादनहरूकानुनी रूपमा निर्यात हुने वस्तुको रूपमा सूचीबद्ध नभएको कारण निर्यातमा समय-समयमा अष्टचारोहरू बेहोर्दै आएका छन्।
- ४) कोशी पहाडी क्षेत्रमा गैह्रकाष्ठ वन पैदावार प्रवर्द्धनमा प्रतिस्पर्धी बजार र बजार मूल्यको सूचना अभावका कारण उत्पादक/सङ्कलकले वस्तुको वास्तविक मूल्य कति हो भन्ने थाहा पाइरहेका छैनन् र कम मूल्यमा बेच्नु पर्ने बाध्यता छ।

ग) संस्थागत ढाँचा, उद्यमशीलता र व्यवस्थापन

कोशी पहाडी क्षेत्रमा रहेका उद्यमहरूको केही विशेष अवसरहरू रहेको देखिन्छ। समुदायद्वारा सञ्चालित सहयोगात्मक उद्यमको ढाँचाका तीन अवसरहरू देखिन्छ। प्रथम, सबैको लगानी हुने भएको कारण सबैको अपनत्व रहने। दोस्रो, सबैको लगानी तथा सार्वजनिक जवाफदेहिता भएको कारण वित्तीय पारदर्शिता हुने।

तेस्रो, स्थानीय स्रोतहरू सामाजिक उत्तरदायित्वको रूपमा प्रयोग हुने । चौथो, निर्णय प्रक्रिया तथा नेतृत्वमा सामाजिक समावेशीता हुने ।

समुदायद्वारा सञ्चालित वन उद्यममा केही चुनौतीहरू पनि देखिन्छ । प्रथम, निर्णय प्रक्रिया कहिलेकाहीं बोझिलो हुनुका साथै लामो समय पनि लाग्ने हुन सक्दछ । दोस्रो, थुप्रै सङ्ख्यामा लगानीकर्ताहरू र तिनीहरूको धेरै चासो र क्षमताका कारण उद्यमहरूको क्रियाकलापको समन्वय र समान बुझाइको विकास गर्ने कार्य गाह्रो हुन्छ । तेस्रो, गरिब र सिमान्तकृत समूहको निर्णय प्रक्रियामा पहुँच पुग्ने प्रक्रिया लामो र जटिल छ । चौथो, बाहिरीयाबाट प्रभावित हुने सम्भावना । पाँचौं, राजस्व बाहिरिने सम्भावना पनि रहन्छ ।

अहिले धेरैजसो उद्यमहरूमा उपयुक्त व्यवसायिक सीपको अभाव, राम्रो व्यवसायिक नेतृत्वको अभाव र उद्यमशीलताको ज्ञानको अभाव जस्ता केही सवालहरू उठेका छन् । स्थानीय क्षेत्रमा व्यवसायिक सीप प्रदान गर्ने कुनै पनि सङ्गठनहरू छैनन् भएपनि सेवा प्रदान गर्ने संस्थाहरूको क्षमता कि त कम छ कि संस्था नै छैनन् । केही गैरसरकारी संस्थाहरूले उद्यम विकासमा तालिमप्राप्त भएपनि उनीहरू प्राविधिक पक्षमा समर्थन गर्न भने सक्दैनन् ।

उद्यमहरू आफैँसँग पनि व्यापार योजनाको अभाव छ । केही अस्तित्वमा भएका उद्यमहरू पनि धेरै प्रारम्भिक वा अपूर्ण व्यवसायिक योजनाको मातहतमा सञ्चालन भइरहेका छन् । उद्यमहरूले सहयोगी उद्यमलाई विस्तृत सञ्चालन योजनाको आवश्यकता भएको अनुभव गरेका छन् जसले उनीहरूले आफ्नो योजना बनाउन र कार्यक्रम र उत्तरदायित्व लगानीकर्ताहरूसँग विभाजन गरे अनुसारको क्रमसँग सम्पादन गर्न सक्न् ।

घ) वित्तीय पहुँच

कोशी पहाडी क्षेत्रमा वन उद्यमहरूका लागि वित्तीय पहुँच अर्को एउटा चुनौती हो । समुदाय, पहिचान गरिएका गरिब घरधुरी र प्राइभेट क्षेत्र बीच त्रिपक्षीय सम्झौताले वित्तीय संस्थाका लागि ऋण प्रदान गर्न द्विविधा सिर्जना गरेको छ । समुदायहरू स्रोतको दिगो उपयोगका लागि उद्यम खोल्न चाहन्छन् तर उनीहरूसँग वित्तीय लगानीको अभाव छ । त्यसैगरी, पहिचान गरिएको गरिब घरधुरीहरूसँग पनि लगानी गर्ने वित्तीय स्रोतहरू छैनन् ।

ट. वन उद्यम विकासका लागि के गर्न सकिन्छ ?

- क) कोशी पहाडी जिल्लाहरूमा उद्योगहरूको दुईवटा आधारभूत ढाँचाहरू (समुदायद्वारा नेतृत्व गरिएको र निजी रूपमा नेतृत्व गरिएको) को विकास गर्न सकिन्छ तर यी दुवै ढाँचाहरूमा समुदाय र निजी क्षेत्र दुवैको साभेदारी र सहकार्यलाई प्राथमिकतामा राख्न आवश्यक देखिन्छ ।
- ख) वन उद्यममा सहयोग गर्ने निकायहरूको सर्त भनेको गरिब, महिला र सीमान्तकृत वर्ग तथा समुदायलाई फाइदा दिलाउन र स्रोतसाधनहरूको दिगो व्यवस्थापन गर्ने हुनुपर्दछ, जसले गर्दा स्थानीय अर्थतन्त्रको वृद्धि तथा रोजगारी सिर्जना गर्न सकोस् ।
- ग) सामुदायिक वनहरू कच्चा पदार्थको स्रोत भएका कारण वन समूहहरूलाई सहयोग गर्ने कार्यमा ध्यान केन्द्रित गराउन आवश्यक हुनेछ ।
- घ) समुदाय र सामुदायिक वन समुदायहरूलाई निजी लगानीकर्ता र बजारसँग सहकार्य गराउन सहयोग गर्नुपर्दछ ।
- ङ) यस क्षेत्रमा अहिलेसम्मका प्रयास तथा सिकाइहरूकै प्राथमिकता राखी नयाँ पहलहरू गर्ने । यसो गर्दा, समुदायको ज्ञान तथा क्षमताको विकास गर्ने, गरिब र विपन्न वर्गहरूमा पुग्ने फाइदालाई वृद्धि गराउने, सेवा प्रदायकहरूलाई सेवा प्रदान गर्न प्रोत्साहन गर्ने, उद्योग विकासको योजनालाई सहयोग गर्ने, विभिन्न वित्तीय संस्थाहरू र तिनीहरूको गरिबमुखी जागरण बीचको सम्बन्धलाई सहयोग पुर्याउने, बजार सूचना प्रणालीको विकास गर्ने जस्ता कामहरूलाई प्राथमिक विषय बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।
- च) विद्यमान नीतिगत सुधारका लागि विभिन्न चरणहरूमा हस्तक्षेप गर्ने कामलाई प्राथमिकताको विषय बनाइनु पर्दछ । प्रमुख नीतिगत सुधारको विषयहरूका रूपमा प्रत्येक गाविसहरूमा साना तथा घरेलु उद्योगहरूको दर्ता गर्ने अधिकार, निश्चित समयवाधिसम्मका लागि सहकार्यमा सञ्चालित उद्योगहरूलाई कर छुट गराउन, स्थानीय उत्पादनलाई सम्बन्धित जिल्लामा प्रयोग गर्न बाध्यकारी नीति ल्याउनुपर्ने, उद्योगहरूको नियमन गर्ने अधिकारहरूको पूर्ण विकेन्द्रिकरण गर्ने, स्रोतको दिगोपनालाई सुनिश्चित गर्ने विधि तथा प्रक्रियाको विकास गर्ने, घुस दिनुपर्ने प्रथालाई अन्त्य

गर्ने जस्ता विषयहरूमा नीतिगत पहल गर्नु नितान्त आवश्यक छ ।

- छ) हरेक जिल्ला र क्षेत्रको लागि वन उद्योग विकास योजना अपरिहार्य छ । उक्त योजनाले जिल्लाको भावी उद्योगहरू, उत्पादन विवरणहरू, बजार व्यवस्थाहरू, सम्भावित सरोकारवाला र कार्यान्वयन योजना सहितकोसमष्टिगत स्वरूपप्रदान गर्न सकोस् । उक्त योजनामा स्रोतको उपलब्धता, सम्भावित सरोकारवालाहरूको पहिचान, उनीहरूको व्यापारिक साभेदारीहरू (जस्तै:– वन समूह, निजी क्षेत्रहरू, व्यापारिक सेवा प्रदायकहरू, सहजकर्ताहरू), आर्थिक स्रोतहरू तथा लगानीकर्ताहरू, सहयोगका क्रियाकलापहरू, सहयोग पुऱ्याउने सम्भावित संस्थाहरूको विवरण जस्ता कुराहरूको स्पष्ट जानकारी तथा योजना हुन आवश्यक छ ।
- ज) आगामी पाँच वर्षको लागि कोशी पहाडी क्षेत्रको वन उद्यमको उत्पादन तथा व्यापार विकास गर्नका लागि केही मुख्य उत्पादनहरू(कम्तीमा २० वटा) पत्ता लगाउन र प्राथमिकताका आधारमा स्तरीकरण गरी त्यही आधारमा सबै निकायहरूलाई सहयोग गर्ने नीति बनाउने ।
- झ) वनमा आधारित उद्योगहरूको वित्तीय संयन्त्रहरू हुन नितान्त आवश्यक छ । यसका लागि जिल्ला वा गाविसस्तरमा एउटा छुट्टै कोष स्थापना गर्ने, हरेक उद्योगहरूले गरिबमुखी क्रियाकलापहरूको लागि एउटा घुम्ती वा चक्रिय कोष बनाउने, स्थानीय बैंक, बचत तथा ऋण लगानी समूहहरूलाई सम्पर्क गराउने, निजी बैंकहरूले ऋणको केही हिस्सा बिना व्याज दिने जस्ता कुराहरूलाई प्राथमिकताको विषय बनाउन उपयुक्त देखिन्छ ।
- ञ) सम्भावित उद्यमीहरूको उद्योग स्थापना, व्यवसायको व्यवस्थापन, दीर्घकालीन व्यवसायिक सेवा प्रदान, बजारको सूचना, प्राविधिक सहयोग जस्ता विषयहरूमा क्षमता अभिवृद्धि गरिनु पर्दछ ।
- ट) बजार सम्बन्धी समस्याहरूको समाधान गर्ने । यसका लागि खरिद विक्री सम्भौता, उत्पादनका आधारमा सञ्जालको निर्माण, उद्योगभित्रै बजार विभागहरू खडा गर्नु, ठूला उद्योगहरूसँग सम्पर्क गराउने जस्ता क्रियाकलापहरूका माध्यमबाट बजारको समस्या समाधान गर्न सकिन्छ ।

ठ) उद्योगको आन्तरिक सुशासन उद्योगको सफलताको लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसका लागि सहभागिमूलक निर्णय प्रक्रिया अपनाउने, उद्योग सञ्चालनका भूमिकालाई कार्यविधिहरूका माध्यमबाट विभागहरूमा विभाजन गर्ने, उद्योगको समितिको र साधारण सभाको नियमित बैठक र भेला बाध्यकारी गराउने, स्पष्ट रूपमा व्याख्या गरिएको योजनाको तयारी (नियमहरू, विधिहरू, योजनाहरू, निर्णयहरू दस्तावेजहरू) गर्ने जस्ता कुराहरूबाट उद्योगको सुशासन सुधार्न सकिन्छ ।

ड) उत्पादनको विविधिकरण र उद्योगबाट उत्पादनमा उपयोग नभएका वस्तुहरूको प्रयोगको खोजी गर्नु नितान्त आवश्यक देखिन्छ ।

ढ) सहकारी उद्योगको नियमित अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने औजारहरू, विधिहरू र समितिहरूको निर्माण तथा कार्यान्वयन नितान्त आवश्यक छ ।

ण) पहिचान भएका सबै गरिबहरूसमान रूपमा सक्रिय हुँदैनन् । यसकारण, उद्योगको उत्पादन प्रक्रियामा सक्रिय व्यक्तिलाई उद्योगको लाभको प्राथमिकतामा राख्नु पर्दछ ।

५. छलफल तथा निष्कर्ष

कोशी पहाडी क्षेत्रमा वनमा आधारित उद्योगहरूका माध्यमबाट स्थानीय अर्थतन्त्रको विकास गर्ने प्रबल सम्भावना छ । सहकार्यमा आधारित वन उद्योग संरचनाहरूको विकास गर्नका लागि विभिन्न समुदायहरू सक्रिय छन् । तर विकासका सहयोगी निकायहरू भने समुदायमा आधारित उद्योगहरू भन्दा निजी उद्योगहरूले नेतृत्व गरोस् भन्ने चाहेको देखिन्छ । यो अध्ययनबाट पुष्टि भएको कुरा के हो भने विकासका सहयोगी निकायहरू ऐतिहासिक रूपमा सफलता पाउँदै आएको सामुदायिक अभ्यासहरूलाई बुझ्न असफल भएको छ । सहकार्य र साभेदारी अभ्यासहरूले पारिवारिक सम्बन्ध, नातेदारी सम्बन्ध, व्यक्तिगत सम्बन्ध तथा सञ्जालहरूको निर्माण गरेका छन् जसका माध्यमबाट उनीहरू आफ्नो उद्यम, व्यापार, बजारहरूको विस्तार गरिरहेका छन् । वन उद्यममा व्यापारी तथा निजी लगानीकर्ता वा निजी बजारमा भरपर्ने कुराले एकातिर ती ऐतिहासिक सफलताको संस्कारलाई नामेट पार्न सक्दछ भने अर्कोतिर रोजगारी सिर्जना तथा स्रोत व्यवस्थापनका काममा पनि प्रत्युत्पादक बन्न सक्दछन् । तसर्थ, कोशी

पहाडी क्षेत्रको वनमा आधारित उद्योगहरूको विकासको लागि संयुक्त लगानीका संरचनाहरू अपरिहार्य देखिन्छ। सामुदायिक वन कार्यक्रमले स्थानीय समुदायहरूलाई वनक्षेत्र हस्तान्तरणका माध्यमबाट स्वायत्तता प्रदान गर्ने कार्यमा ठूलो सफलता हासिल गरेको छ। यसले सामुदायिक वनमाथिको कानुनी अधिकार स्थानीय समुदायहरूलाई हस्तान्तरण गर्न सक्षम भएको छ। तर व्यवहारमा सामुदायिक वन स्थानीय धनीमानीहरू र व्यापारीहरूको हस्तक्षेप र शक्तिको तहगत संरचनाहरूलाई समाधान गर्न वा चुनौती दिन असमर्थ देखिन्छ। यो चुनौतीले एउटा नयाँ विकल्पको माग गर्दछ। जुन कुरा कोशी पहाडी जिल्लामा देखिएको साभेदारी उद्यमको संरचना तथा अभ्यासले सुरुआत गरेको अनुभव हुन्छ। उक्त अभ्यासमा वन उपभोक्ता समूहहरू, गरिव तथा विपन्न जनताहरू र निजी लगानीकर्ताहरू एक आपसमा साभेदारी तथा सहकार्यको सम्बन्ध विकास गरी वन पैदावारहरूको सङ्कलन, प्रशोधन, तथा बजारीकरण गरी स्थानीय आर्थिक विकास र रोजगारीको सिर्जना गर्ने काममा आफ्नो नियन्त्रण कायम राख्ने सम्भावना देखिन्छ।

साभेदारी उद्यम नै समाजको सबै समस्या समाधानको सञ्जीवनी बुटी चाहिँ आवश्यक हुन सक्दैन। यसले गहिरो गरी जरा गाडेको वर्गीय संरचनाभित्रका गरिव जनता र ऐतिहासिक रूपले स्थापित भएको सामाजिक विभेदहरूलाई अचानक परिवर्तन गर्न पनि पक्कै सक्दैन। तर यो अभ्यास एउटा प्रगतिशील कदम चाहिँ पक्कै हो, जसले गरिव जनतलाई बढीभन्दा बढी आर्थिक र सामाजिक फाइदाहरू प्रदान गर्दै उच्चस्तरको आर्थिक र रोजगारको मौकाहरूसिर्जना गर्न र सामुदायिक वनको सबल तथा दिगो व्यवस्थापनमा योगदान पुऱ्याउँदछ। वन उपभोक्ता समूहहरू, गरिव घरधुरीहरू र स्थानीय लगानीकर्ताहरू बीचको साइनो तथा नातेदारीले वन स्रोत संरक्षणको कामलाई अतुलनीय रूपमा परिणाममुखी तथा सफल बनाएको छ। जुन कुरा नाफामुखी समूहले किमार्थ गर्न सक्दैनन्। उत्पादन, बजार तथा नाफामुखी

उद्योग सामुदायिक वनको दिगो व्यवस्थापनका लागि बेठिक र प्रत्युत्पादक मात्र नभई भविष्यमा यसले वन क्षेत्रबाट असमान लाभको वृद्धि गर्दै सामाजिक द्वन्द्वलाई बढावा दिन सक्ने प्रबल सम्भावना देखिन्छ। यसकारण संयुक्त लगानीका वन उद्यम एक प्रगतिशील दृष्टिकोण र अभ्यास हो, जसले गरिव मानिसहरूलाई वित्तीय वृद्धि र सामाजिक फाइदा प्रदान गरेको छ। यसका साथै, यसले आर्थिक विकास र स्थानीय रोजगारीका अवसरहरू प्रदान गर्नेकाममा महत्त्वपूर्णभूमिका निर्वाह गर्दै सामुदायिक वनको दिगो व्यवस्थापनमा सहयोग गरेको छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- DOF.** 2012. Forestry Sector Annual Report 2012, Kathmandu.
- Hill, I.** 1999. Forest Management in Nepal. World Bank Technical Paper 445, Washington DC.
- Kunwar, S.; Ansari, A.; and Luintel, H.** 2009. Non-timber Forest Products Enterprise Development: Regulatory Challenges in the Koshi Hills of Nepal, *Journal of Forest and Livelihood* 8(2).
- RRN/FA.** 2014. Annual and Quaterly Progress Report for MSFP Lot 1. Rural Reconstruction Nepal (RRN) and ForestAction Nepal (FA), Kathmandu.
- Pokharel, B.; Paudel, D.; Branney, P.; Khatri, D.; and Nurse, M.** 2006. Reconstructing the Concept of Forest-Based Enterprise Development in Nepal: Towards a Pro-Poor Approach. *Journal of Forest and Livelihood* 5(1).
- Scherr, S. J.; White, A.; and Kaimowitz, D.** 2004. *A New Agenda for Forest Conservation and Poverty Reduction. Making Markets Work for Low Income Producers.* Washington DC: Forest Trends.
- World Bank.** 1994. Forestry Sector Potential and Constraints: An Unpublished Report Prepared by J. Gayfer and P. Tamrakar. Kathmandu: World Bank.